

KS. WALDEMAR PAŁĘCKI MSF
KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II
WALDEMAR.PALECKI@KUL.PL
ORCID:0000-0002-2154-9356

BIBLIJNE OBRAZY O GRZECHU, POKUCIE I POJEDNANIU W PRZEPOWIADANIU PAPIEŻA BENEDYKTA XVI

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2023.002>

Streszczenie. Papież Benedykt XVI podczas swego pontyfikatu, trwającego od 19 kwietnia 2005 r. do 28 lutego 2013 r., wygłosił wiele homilii, przemówień, aby nie tylko pouczyć wiernych, ale również ukazać piękno i głębię wiary chrześcijańskiej. Ważnym miejscem w tym nauczaniu był obraz biblijny, który ukazuje wielkość Bożego Miłosierdzia, słabość grzechu, a także konieczność zadośćuczynienia, pojednania i nawrócenia. Omawiając zagadnienie istnienia grzechu papież powoływał się na klasyczny obraz grzechu pierwszych rodziców w Raju oraz związek, według tradycji, pomiędzy drzewem z Raju a krzyżem Chrystusa. Przywołane przez niego obrazy biblijne dotyczyły konieczności uznania grzechu i pojednania z Bogiem (Dawid po grzechu z Batszebą, jawno-grzesznica, którą przyprowadzono do stóp Jezusa, grzeszna niewiasta, która w domu faryzeusza obmyła stopy Jezusa, Piotr, któremu Jezus umył nogi). W ten sposób paschalny dar Jezusa odpuszczenia grzechów ma prowadzić do nawrócenia, jak św. Pawła. W przywoływaniu tych obrazów papieżowi nie chodziło jedynie o ilustrację biblijną w jego przepowiadaniu, ale o przedstawienie istoty tych zagadnień w teologii.

Słowa kluczowe: pokuta i pojednanie, papież Benedykt XVI, teologia biblijna.

Abstract. Biblical Images of Sin, Penance and Reconciliation in the Preaching of Pope Benedict XVI. During his pontificate, which lasted from April 19, 2005 to February 28, 2013, Pope Benedict XVI delivered many homilies and speeches intended not only to educate the faithful but also to show the beauty and depth of the Christian faith. An important aspect of that teaching were biblical images conveying the greatness of God's

Mercy, the weakness of sin and the need for satisfaction, reconciliation and conversion. As he discussed the existence of sin, the Pope referred to the classic image of the fall of the first parents in Paradise and to the relationship that exists – according to tradition – between the tree of Paradise and the Cross of Christ. The biblical images invoked by Benedict XVI concerned the need to recognize sin and reconcile with God (David after his sin with Bathsheba, the adulteress who was brought to Jesus's feet, the sinful woman who anointed Jesus's feet in the Pharisee's house, or Peter whose feet were washed by Jesus), demonstrating how Jesus's paschal gift of forgiveness of sins is to lead to conversion – as had been the case with St. Paul. The Pope's intention in invoking these images was not only to have some biblical illustration in his preaching but also to present the essence of these issues in theology.

Keywords: penance and reconciliation, Pope Benedict XVI, biblical theology.

Pokuta i pojednanie są wpisane w chrześcijaństwo na trwałe od początku istnienia Kościoła. Już od wystąpienia św. Jana Chrzyciela (por. Mt 4, 17), rozwijała się wśród uczniów Pana świadomość znaczenia czynów pokutnych, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym. Przepowiadanie Chrystusa, nawołujące do nawrócenia (por. Mk 1, 12–15), podjął Kościół i to wezwanie nieustannie realizuje od wieków¹. Wyrazem tego była praktyka pokutna, która obejmowała wiele aspektów życia człowieka. Jednym z nich był sakrament pokuty i pojednania².

W ciągu wieków chrześcijanie poważnie traktowali zachętę św. Jakuba: „wyznawajcie zatem sobie nawzajem grzechy” (Jk 5, 16) i zapewne nie św. Jana: „jeżeli wyznajemy nasze grzechy, [Bóg] jako wierny i sprawiedliwy odpuści je nam i oczyści nas z wszelkiej nieprawości” (1 J 1, 9). Praktyka pokutna zmieniała się przez wieki, przechodząc od formy pokuty jednorazowej i niepowtarzalnej przez pokutę taryfikowaną do dzisiejszej indywidualnej spowiedzi³. Jednocześnie rozwojowi praktyki pokutnej towarzyszyła refleksja teologiczna na temat grzechu, pokuty i pojedna-

¹ Por. Władysław Głowa, „Konieczność pokuty i wychowanie do niej,” *Liturgia Sacra* 1–2 (1996): 59.

² Por. Waclaw Schenk, *Liturgia sakramentów świętych*, cz. 2 (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1964), 45.

³ Por. Reinhard Meßner, „Feiern der Umkehr und Versöhnung,” w *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft*, red. Hans Bernhard Meyer, cz. 7/2 (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 1992), 123.

nia w odniesieniu do Bożego Miłosierdzia. Zwłaszcza refleksja po *Vaticanium II*, wyrażona w Konstytucji o liturgii świętej, podkreślała jej aspekt wewnętrzny, i indywidualny, osobisty i społeczny⁴. Istotnym odniesieniem teologicznym zrozumienia tych treści pozostaje zawsze fundament biblijny pojęcia μετανοια, jako odwrócenie się od zła i zwrócenia do Boga, i zmiana całego sposobu myślenia⁵.

Ważnym miejscem w nauczaniu Kościoła jest obraz biblijny, który ukazuje wielkość Bożego Miłosierdzia, słabość grzechu, a także konieczność zadośćuczynienia i pojednania. Interesującym zagadnieniem będzie przedstawienie, w jaki sposób i jak ukazywał w swoim nauczaniu obrazy biblijne, leżące u podczy praktyki pokutnej Kościoła, papież Benedykt XVI. Ze względu na bogactwo publikacji i wygłoszonych tekstów, egzemplifikacją tego zagadnienia będzie jego nauczanie przedłożone w homiliach i przemówieniach wygłoszonych tylko podczas pontyfikatu.

1. OBRAZ Z KSIĘGI RODZAJU O GRZECHU CZŁOWIEKA

O tajemnicy zła, jego obecności Benedykt nauczał podczas audycji generalnej wygłoszonej 3 grudnia 2009 r., kiedy snuł refleksje nad grzechem pierworodnym. Podkreślał, że źródłem tego grzechu są nadużycia wolności pierwszych rodziców. Dlatego, jego zdaniem, dogmat o grzechu pierworodnym powinien być łączony z dogmatem o zbawieniu i wolności w Chrystusie. Papież przestrzega jednocześnie, że nie należy rozprawić o grzechu Adama bez odniesienia do kontekstu usprawiedliwienia w Chrystusie. Istnieją bowiem dwie tajemnice: światła i nocy. Zło nie jest logiczne i przedstawiono je w Księdze Rodzaju na przykładzie obrazu dwóch drzew, węża i grzesznego człowieka (por. Rdz 3, 1–24)⁶. Zwłaszcza

⁴ Por. Krzysztof Konecki, „Pokuta wielkopostna w Konstytucji o Liturgii,” w *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania*, red. Erwin Mateja, Rudolf Pieraskała (Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2009), 230–231.

⁵ Por. Henryk Witczyk, „Nawrócenie. I. W Biblii,” w *Encyklopedia Katolicka*, t. 13, red. Edward Gigilewicz (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2009), kol. 852.

⁶ Por. Benedykt XVI, „Katecheza podczas audycji generalnej [3.12.2009],” *L’Osservatore Romano (wyd. pol.)* 30, no. 2 (310) (2009): 48–49.

wymownym jest obraz węża, który symbolizuje wykrętne i podstępne zachęty, aby zwieźć człowieka. Dlatego też myśl starożytna uważała, że wąż ma szczególne związki z mocami podziemnego świata⁷.

Od grzechu pierwszych rodziców biblijny obraz węża staje się metaforą zła. Zdaniem Benedykta człowiekowi, który dialoguje z wężem, wydaje się, że miłość Boga prowadzi do zniewolenia, a pełną wolność daje tylko odczucie, że człowiek stał się Bogiem i o własnych siłach mógł pokonać śmierć. Dlatego grzech prowadzi do odrzucenia prawdy o sobie samym, a słuchając węża człowiek przestaje ufać samemu Bogu. Zdaniem papieża ten obraz to nie tylko przekaz biblijnej historii, ale historia wszystkich epok do czasów współczesnych. Papież określa to, że każdy człowiek nosi w sobie kroplę trucizny, która skaziła jego sposób myślenia. To właśnie tę kroplę trucizny Benedykt XVI nazywa grzechem pierworodnym⁸. Owa trucizna sprawiła, że Adam stał się sprawcą śmierci⁹.

Scena z rajy uwydatnia – zdaniem papieża – jeszcze jedną prawdę, że grzech faktycznie przestaje być złem o zewnętrznych korzeniach, ale miejscem powstania grzechu jest serce człowieka. To, co wychodzi bowiem z człowieka czyni go nieczystym (por. Mk 7, 20–21). W sercu tkwią bowiem załączki, jak zaznacza papież, „załączki tajemniczej zмовy ze złem. [...] Adam i Ewa, zwiedzeni kłamstwem Szatana, gdy wbrew Bożemu przykazaniu sięgnęli po tajemniczy owoc, zastąpili logikę ufności w Miłość logiką opartą na podejrzliwości i rywalizacji; logikę tego, kto przyjmuje, ufnie oczekuje na coś od Drugiego – logiką tego, kto niecierpliwie zagarnia i postępuje według własnego uznania (por. Rdz 3, 1–6), co w rezultacie napełniło ich niepokojem i niepewnością”¹⁰. Jak przypomniał papież w homilii wygłoszonej w Środę Popielcową 2010 r., grzech jest zawsze grzechem – śmiertelną chorobą – i on powoduje, że człowiek traci

⁷ Por. Lawrence Boadt, „Księga Rodzaju,” w *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, red. William R. Farmer (Warszawa: Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, 2001), 299.

⁸ Por. Benedykt XVI, „Homilia w uroczystość Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny [8.12.2005],” *L'Osservatore Romano (wyd. pol.)* 27, no. 2 (280) (2006): 44.

⁹ Por. Ryszard Rubinkiewicz, „Grzech pierworodny. I. Podstawy biblijne. 1. Nowy Testament,” w *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, red. Jan Walkusz (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993), kol. 283.

¹⁰ Benedykt XVI, „Orędzie na Wielki Post 2010 r. [30.10.2009],” *L'Osservatore Romano (wyd. pol.)* 31, no. 3–4 (321) (2010): 4.

swoją niewinność oraz sprawiedliwość¹¹. Lekarstwem na sytuację egzystencjalną grzechu jest więc pokuta¹².

Grzech pierwszych rodziców ma charakter nie tylko indywidualnego sprzeciwu, ale uczestniczy w nim całe stworzenie. Zostało to wyrażone nie tylko przez przekleństwo węża, ale również ziemi, która będzie rodzić ciernie i osty, a człowiek w trudzie będzie zdobywał pożywienie, a niewiasta doświadczy bólów rodzenia (por. Rdz 3, 16–18). Powołując się na pisma św. Jana Chryzostoma (zm. 407) Benedykt XVI podkreśla, że to przekleństwo ziemi ma dla człowieka funkcję leczniczą, gdyż ma on pamiętać o swoich ograniczeniach¹³. Ale jak zaznaczono w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*, skoro przez jednego człowieka wszedł grzech na świat, tak czyn Chrystusa sprowadza na świat usprawiedliwienie (por. Rz 5, 12. 18)¹⁴.

Drzewo rajske jest symbolem krzyża Chrystusa. Według tradycji krzyż Chrystusa został zrobiony z drzewa, które zasadził Set, syn Adama w miejscu Golgoty. Według tego podania papież zauważa, że nasienie tego drzewa pochodziło z drzewa wiadomości dobrego i złego, które rosło pośrodku Edenu. Prowadząc dalej tę refleksję papież Benedykt XVI wskazuje, że szatan został pokonany własną bronią. Drzewo rajske stało się obrazem drzewa krzyża. Ponadto, jak pisze papież: „Drewno krzyża stało się narzędziem naszego zbawienia, podobnie jak drzewo, z którego został on sporządzony, było przyczyną upadku pierwszych rodziców. Cierpienie i śmierć, które były skutkiem grzechu, miały stać się tym właśnie środkiem, za pomocą którego grzech został pokonany. Niewinny Baranek został zabity na ołtarzu krzyża, a przecież z ofiary, jaką złożył z samego siebie, wzięło początek nowe życie – moc zła została zniszczona przez potęgę miłości ofiarnej”¹⁵. Myśl o jedności pomiędzy drzewem rajskim, a drzewem krzyża nie opiera się tylko na apokryfach, ale była obecna również

¹¹ Por. Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową [17.02.2010],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 31, no. 5 (322) (2010): 23.

¹² Por. Piotr Petryk, „Formacyjny walor pokuty,” *Roczniki Teologiczne* 54, z. 8 (2007): 262.

¹³ Por. Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową [22.02.2012],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 33, no. 4 (342) (2012): 30–31.

¹⁴ Por. *Katechizm Kościoła katolickiego* (Poznań: Pallottinum, 2002), nr 402.

¹⁵ Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. w kościele świętego Krzyża w Nikozji na Cyprze [5.06.2010],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 31, no. 8–9 (325) (2010): 15.

w pismach św. Justyna (zm. 165), św. Ireneusza (zm. ok. 202), Komodiana (III/IV w.) czy Anastazego Synajskiego (VII w.).¹⁶

2. OBRAZY ZAPOWIEDZI ODKUPIENIA I TAJEMNICY MIŁOSIERDZIA

Znak krzyża, jest zapowiedzią Odkupienia w Chrystusie i miejscem zgładzenia grzechu. Zapowiedź krzyża zdaniem Benedykta XVI występuje już w wydarzeniu znad Jordanu (por. Mk 1, 4–11). Gdy Jezus wszedł do wód Jordanu rozległ się głos z nieba i zstąpił Duch Święty, obwieszczając, że On jest synem Bożym. W ten sposób obraz ten zapowiada fakt, że misją Chrystusa jest zbawienie świata. Misja ta zostanie spełniona na drzewie krzyża i w wydarzeniu pustego grobu. Jak bowiem zaznaczył papież Benedykt XVI: „Dopiero wtedy, dzięki ofierze paschalnej, odpuszczenie grzechów stanie się powszechne i całkowite. Przez chrzest zanurzamy się zatem w wodach Jordanu, by wyrazić nasze zobowiązanie do nawrócenia, a wylewa się na nas odkupieńcza krew Chrystusa, która nas oczyszcza i zbawia. To umiłowany Syn Ojca, w którym On ma upodobanie, przywraca nam godność i radość nazywania się i bycia rzeczywiście «dziećmi» Bożymi”¹⁷. Ta godność została przywrócona dzięki Chrystusowi zmartwychwstałemu, gdyż przez dar Parakleta uczniowie zostają posłani w misji jednania wobec świata¹⁸.

Zapowiedź Odkupienia, zdaniem papieża Benedykta XVI, ukazuje także wydarzenie uciszenia burzy na morzu (por. Mk 4, 35–41). Chrystus ma władzę nad wszelkimi żywiołami, aby powstrzymać zło. Znamiennym jest sen Chrystusa, gdyż jest to wyraz pełnego zaufania do Boga, które znajdzie swoje pełne uzasadnienie w Ogrodzie Oliwnym przed męką. Jak jednak powiedział papież Benedykt XVI: „w tamtej godzinie Jezus nie wątpił w moc Boga Ojca i w Jego bliskość, chociaż musiał w pełni do-

¹⁶ Por. Odo Casel, *Mysterium des Kreuzes* (Paderborn: Verlag Bonifacius-Druckerei, 1954), 51–55.

¹⁷ Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. w Niedzielę Chrztu Pańskiego [11.01.2009],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 30, no. 9 (311) (2009): 21.

¹⁸ Por. Kazimierz Matwiejuk, „Sakrament pokuty wielkanocnym darem Chrystusa,” w *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania*, red. Erwin Mateja, Rudolf Pierskała (Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2009), 235–236.

świadczyc dystansu między nienawiścią a miłością, kłamstwem a prawdą, grzechem a łaską. Przeżył ten dramat w sobie w sposób niezwykle bolesny, zwłaszcza w Getsemani, przed pojmaniem, a później w czasie całej męki, aż po śmierć na krzyżu. W tamtej godzinie Jezus był, z jednej strony, całkowicie zjednoczony z Ojcem, w pełni Mu zawierzył; z drugiej, solidaryzując się z grzesznikami, był od Niego jakby oddzielony i poczuł się tak, jakby był przez Niego opuszczony¹⁹. Odkupienie bowiem nie pochodzi dzięki zasługom człowieka, ale tylko dzięki łasce Boga²⁰. Tylko Jemu bowiem są posłuszne wiatry i morze, gdyż pogrążył moce zagrażające życiu²¹.

3. OBRAZ UZNANIA SWEGO GRZECHU W SANKTUARIUM SUMIENIA

Spotkanie miłosierdzia Bożego z grzechem człowieka papież Benedykt XVI ukazuje przedstawiając postać króla Dawida. Z jednej strony, był to człowiek, który odegrał bardzo ważną rolę w dziejach Narodu Wybranego, a z drugiej strony był człowiekiem niegodziwym. Nie tylko, że odebrał on Batszebę, żonę Uriasza Chetyty, ale również podstępnie kazał go zgładzić (2 Sm 11, 2–27). Przyczyną, na którą wskazuje ten stan rzeczy, to niewłaściwe ujęcie wolności człowieka i zniszczenie w sobie obrazu Boga. Wobec sytuacji grzechu głos sumienia Dawid słyszy ustami proroka Natana. Dopiero spotkanie z Bogiem w sumieniu sprawia, że Dawid przyznaje się do winy i uznaje swój grzech. Dzięki tej postawie otrzymuje przebaczenie. Jak podkreślił papież Benedykt XVI: „Głęboko poruszony król zaczyna odczuwać szczerą skruchę i przyjmuje dar miłosierdzia Bożego. Oto droga nawrócenia”²². Skoro bowiem król za grzech cudzołóstwa

¹⁹ Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. przed kościołem pw. św. Ojca Pio w San Giovanni Rotondo [21.06.2009],” *L’Osservatore Romano (wyd. pol.)* 30, no. 10 (317) (2009): 13.

²⁰ Por. Benedykt XVI, „Orędzie na Wielki Post 2010 r. [30.10.2009],” 4.

²¹ Por. Virgil Howard, David B. Peabody, „Ewangelia według św. Marka,” w *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, red. William R. Farmer (Warszawa: Verbinum Wydawnictwo Księży Werbiistów, 2001), 1221.

²² Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. przed dolną bazyliką św. Franciszka w Asyżu [17.06.2007],” *L’Osservatore Romano (wyd. pol.)* 28, no. 7–8 (295) (2007): 30.

nie mógł być ukarany śmiercią, odkrywa znaczenie skruchy, jako ofiary wewnętrznej²³.

Oprócz grzechu indywidualnego wielkie spustoszenie wprowadza grzech uderzający we wspólnotę Kościoła. On bowiem wyrządza grzech, który skaża wiarę i życie chrześcijańskie. One prowadzą do rozłamów, zgodnie z myślą św. Pawła (por. 2 Tm 2, 1–5). Ale, jak zauważa papież: „Jest w tym zatem gwarancja wolności, którą Bóg zapewnia Kościołowi – wolności zarówno od więzów materialnych, które stanowią przeszkodę bądź ograniczenie dla jego misji, jak i od zła duchowego i moralnego, które może nadwyrężyć jego autentyczność i wiarygodność”²⁴. Pokuta i pojednanie ma charakter eklezjalny, który niekiedy jest pomijany we współczesnym świecie²⁵.

Podstawą przebaczenia jest prawda, że Bóg jest miłością (por. 1 J 4, 16). Przykładem spotkania z miłością Boga jest dla papieża Benedykta XVI kobieta cudzołożna, którą przyprowadzono do Jezusa (por. J 8, 1–11). Papież podkreśla, że to spotkanie z miłością Boga odbywa się w obecności tego, który wziął na siebie grzechy świata. Jest to spotkanie, jak wspomniał św. Augustyn (zm. 430): nieszczęśliwej i miłosierdzia²⁶. Wyjątkowym dla Benedykta XVI jest spojrzenie Jezusa na niewiastę, które nie wymaga od niej żadnych wyjaśnień. Zdaniem papieża, to pokazuje że zbawienie człowieka jest jedynie aktem bożej miłości, a warunkiem spotkania prawdziwa skrucha grzesznika. Interesującym jest również zwrócenie uwagi na fakt, że Chrystus chce, aby wszyscy byli w raju, ale z drugiej strony nie przeczy to istnieniu piekła. Jest ono dla tych, którzy nie chcą spotkać się z miłością Boga. Dlatego papież zauważa, że: „Również ten epizod pozwala nam zatem zrozumieć, że naszym prawdziwym wrogiem jest przywią-

²³ Por. Głowa, „Konieczność pokuty i wychowanie do niej,” 61.

²⁴ Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. w uroczystość świętych Apostołów Piotra i Pawła [29.06.2010],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 31, no. 8–9 (325) (2010): 45.

²⁵ Por. Konrad Glombik, „Wokół niektórych współczesnych nieporozumień związanych z teologią i praktyką sakramentu pokuty i pojednania,” *Liturgia Sacra* 18, no. 1 (2012): 32, <http://liturgiasacra.uni.opole.pl/index.php/artykuly/item/wokol-niektorych-wspolczesnych-nieporozumien-zwiazanych-z-teologia-i-praktyka-sakramentu-pokuty-i-pojednania>.

²⁶ Św. Augustyn, *Homilie na Ewangelie i Pierwszy List Św. Jana*. Część pierwsza, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. 15 (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1977), 429.

zanie do grzechu, które może zniszczyć nasze życie²⁷. Za pojednaniem więc musi podążać przebaczenie, które zmienia relacje międzyludzkie²⁸.

Innym obrazem nowotestamentalnym jest spotkanie Chrystusa z kobietą cudzołożną, gdy On przebywał w domu faryzeusza. Scenę tę przedstawił św. Łukasz w swojej Ewangelii (por. Łk 7, 36–50). Jezus nie odrzuca kobiety, która upadła mu do nóg i je obmyła. Gest ten był wyrazem jej skruchy. Był to warunek konieczny, aby otrzymała ona przebaczenie u Pana, wymaga on tylko otwarcia serca i szczerości. Zestawiając te dwa obrazy papież Benedykt XVI zauważa, że: „W obu przypadkach – skruszonej grzesznicy i kobiety cudzołożnej – przesłanie jest takie samo. W pierwszym akcent kładzie się na to, że nie można uzyskać przebaczenia bez skruchy, jeśli się go nie pragnie, jeśli nie otwiera się serca na przebaczenie. Tu natomiast jest ukazane, że jedynie przebaczenie Boga i Jego miłość, przyjęte sercem otwartym i szczerym, dają nam siłę, by oprzeć się złu i «więcej już nie grzeszyć», by pozwolić się dotknąć Bożej miłości, która staje się naszą mocą²⁹. Znamiennym jest, że kobieta ta jest reprezentantką grzeszników, którzy są gotowi do nawrócenia³⁰.

Grzech powoduje, że człowiek zostaje zasklepiiony w swoim egoizmie. Dopiero przyznanie się do winy i grzechu sprawia, że człowiek otwiera się na dar Bożego miłosierdzia i powierzając się Jego łasce. Zdaniem papieża człowiek zawsze doświadczy tej ulgi i pokoju niezależnie od grzechu, który popełnił, jeżeli tylko żałuje. Dlatego też podkreśla, że centrum sakramentu pokuty i pojednania nie jest grzech, ale spotkanie z Bożym miłosierdziem³¹. To Bóg bowiem pierwszy czeka na uwikłanego

²⁷ Benedykt XVI, „Homilia wygłoszona podczas Mszy św. w parafii św. Felicyty i jej Synów Męczenników [25.03.2007],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 28, no. 5 (293) (2007): 48–49.

²⁸ Por. Andrzej Rojewski, „Dlaczego sakramentalne pojednanie?,” w *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania*, red. Erwin Mateja, Rudolf Pierskała (Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2009), 257.

²⁹ Benedykt XVI, „Homilia wygłoszona podczas Mszy św. w parafii św. Felicyty i jej Synów Męczenników [25.03.2007],” 49.

³⁰ Por. Krystian Ziąja, „Jezus nie odrzuca grzesznicy (Łk 7, 36–50),” w *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania*, red. Erwin Mateja, Rudolf Pierskała (Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2009), 222.

³¹ Por. Benedykt XVI, „Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską [7.03.2008],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 29, no. 4 (302) (2008): 34–35.

w grzechy człowieka³². Dlatego w nawiązaniu do kobiety cudzołożnej św. Grzegorz Wielki (zm. 604) w swojej homilii zaznaczył, że niewiasta, która dostrzegła plamy swojego zhańbienia, aby je zmyć pobiegła do samego Źródła miłosierdzia³³.

Obraz indywidualnej pokuty jest miejscem, gdzie rodzi się nowe życie z Bożego miłosierdzia. Obrazem biblijnym sakramentu pokuty jako uznania swojej grzeszności jest postać Piotra podczas Ostatniej Wieczerzy. Kiedy Jezus występuje z propozycją obmycia mu nóg, w pierwszym momencie Piotr się wzbraniał, gdyż nie odpowiadało to jego wyobrażeniu o relacjach uczeń–mistrz (por. J 13, 1–20). Jak papież zaznaczył, chodzi tu o wizję mesjasza jako osoby pełnej majestatu i potęgi. Dopiero strach, że Piotr nie będzie miał udziału w dziele mesjańskim Chrystusa pozwoliło przyjąć tę posługę z rąk mistrza (por. J 13, 8). Cała ta scena, zdaniem papieża, jest trudna do zrozumienia. Obmycie całego ciała, które nie musi być już powtarzane, papież łączy z sakramentem chrztu. Obmycie nóg natomiast, to sakrament pokuty, który jest konieczny, aby przystąpić do stołu Pana – Eucharystii³⁴. Człowiek musi podjąć jednak te akty, aby przez uznanie swoich błędów, otworzył się na oczyszczenie i przemianę³⁵. Akty te jednocześnie prowadzą do rozwoju duchowego, gdyż spotkanie z osobowym Bogiem nadaje życiu człowieka nowy kierunek³⁶. To Jezus bowiem oczyszcza człowieka i go odnawia zarówno swoim słowem, jak i swoją krwią³⁷.

³² Por. Benedykt XVI, „Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską [9.03.2012],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 33, no. 5 (343) (2012): 48.

³³ Por. św. Grzegorz Wielki, *Homilie na Ewangelie* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Viator, 1998), 295.

³⁴ Por. Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. Wieczerzy Pańskiej [20.03.2008],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 29, no. 5 (303) (2008): 9.

³⁵ Por. Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. koncelebrowanej z członkami Papieskiej Komisji Biblijnej [15.04.2010],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 31, no. 6 (323) (2010): 41.

³⁶ Por. Benedykt XVI, „Homilia podczas liturgii pokutnej dla młodzieży rzymskiej [13.03.2008],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 29, no. 4 (302) (2008): 15.

³⁷ Por. Teresa Okure, „Ewangelia według św. Jana,” w *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, red. William R. Farmer (Warszawa: Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, 2001), 1345.

4. OBRAZY SAKRAMENTU POKUTY I POJEDNANIA

Chrystus ustanowił sakrament pokuty i pojednania, gdy w Wieczerniku po swoim zmartwychwstaniu przekazał Apostołom nie tylko dar pokoju, ale również dar Ducha Świętego (por. J 20, 21–23). Jak jednak zauważa papież: „Pokój Chrystusa jest przekazywany jedynie przez odnowione serca pojednanych ludzi, którzy stali się sługami sprawiedliwości, gotowymi szerzyć w świecie pokój jedynie mocą prawdy, nie idąc na kompromis z mentalnością świata, gdyż świat nie może dać pokoju Chrystusowego. Oto w jaki sposób Kościół może być zacznem tego pojednania, które pochodzi od Boga. Może nim być jedynie, gdy jest posłuszny Duchowi i tak jak Jezus i razem z Nim niesie krzyż. Właśnie o tym dają świadectwo święci i święte wszystkich czasów!”³⁸. To posłuszeństwo Duchowi Świętemu jest przez wieki realizowane przez kontynuatorów Jego misji, jakimi są biskupi i prezbiterzy³⁹.

Wezwanie do nawrócenia wybrzmiało już w czasach Jezusa w Galilei w słowach „Nawracajcie się i wierzcie w Ewangelię!” (Mk 1, 15). Papież Benedykt podkreślał, że nawrócenie serca człowieka jest na pierwszym miejscu bezinteresownym darem pochodzącym od Boga. To nie jest samorealizacja, ale przyznanie się, że człowiek zależy we wszystkim od Boga. Jak podkreślił papież: „Nawrócić się nie znaczy podjąć trud samorealizacji, człowiek nie jest bowiem budowniczym swojego wiecznego przeznaczenia. To nie my uczyniliśmy samych siebie. Dlatego samorealizacja to sprzeczność, a ponadto to dla nas zbyt mało. Mamy wyższe przeznaczenie”⁴⁰. W innym miejscu papież zaznaczył, że: „Te zewnętrzne działania, których celem nie jest zyskanie aprobaty i zgody ludzi, ale przypodobanie się Bogu, są Mu miłe, jeśli wyrażają gotowość serca, by Mu służyć z całą prostotą i wielkodusznością”⁴¹. Obrazem ilustrującym konieczność nawrócenia są dwa wydarzenia biblijne, które miały miej-

³⁸ Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. w uroczystość Zesłania Ducha Świętego [11.05.2008],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 29, no. 6 (304) (2008): 48.

³⁹ Por. Czesław Krakowiak, „Posługa (ministerium) Kościoła w liturgii sakramentu pokuty i pojednania,” *Liturgia Sacra* 12, no. 2 (2006): 245.

⁴⁰ Benedykt XVI, „Katecheza podczas audiencji generalnej [21.02.2007],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 28, no. 4 (292) (2007): 43.

⁴¹ Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową [21.02.2007],” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 28, no. 4 (292) (2007): 44.

sce za czasów Jezusa. Pierwsze z nich dotyczyło zabicia Galilejczyków, których krew Piłat kazał mieszać z krwią zwierząt ofiarnych (por. Łk 13, 1–3), a drugie odnosiło się do śmierci osiemnastu mieszkańców Jerozolimy, na których zawaliła się wieża w Siloam (por. Łk 13, 4–5). Komentując te wydarzenia, papież pisze, że nawrócenie jest konieczne, gdyż w przeciwnym razie postępowanie człowieka prowadzi do śmierci duszy. W tej samej homilii papież przywołuje obraz figowca, który nie przynosił owocu (por. Łk 13, 6–9). Przed wycięciem drzewa chroni Boże miłosierdzie, gdyż gospodarz z cierpliwością podchodzi do niego, tak, jak Bóg do każdego człowieka. Człowiek więc musi podejmować drogę prowadzącą do nawrócenia⁴². Dlatego św. Grzegorz Wielki zachęcał, aby ku lepszemu zachęcać swego ducha⁴³.

Przykładem nawrócenia jest wydarzenie św. Pawła pod Damaszkiem (por. Dz 9, 1–19). Święty Paweł, który wykonywał uczynki miłości ze względu na Prawo, dzięki spotkaniu z Bogiem doświadczył przebaczenia i przemiany życia. Jak zauważył Benedykt XVI: „Na drodze do Damaszku promienne oblicze Chrystusa i moc Jego głosu pozbawiły go zapalczywej gorliwości prześladowcy i wzbudziły w nim nową gorliwość Ukrzyżowanego, jednającego przez krzyż bliskich i dalekich (por. Ef 2, 11–22). Paweł zrozumiał, że w Chrystusie wypełnia się całe prawo, a kto przyłgnie do Chrystusa, jednoczy się z Nim i wypełnia prawo”⁴⁴. Sakrament pokuty i pojednania ma być podobny do tego wydarzenia, które miało miejsce pod Damaszkiem. Jak powiedział papież Benedykt XVI: „jakie było jego osobiste doświadczenie na drodze do Damaszku: Pan Jezus umiłował Pawła i oddał za niego swoje życie. A w sakramencie spowiedzi jest to również nasza droga, nasza droga do Damaszku, nasze doświadczenie: Jezus umiłował mnie i wydał się za mnie”⁴⁵. To nawrócenie

⁴² Por. Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. w parafii św. Jana od Krzyża w Rzymie [7.03.2010],” *L’Osservatore Romano* (wyd. pol.) 31, no. 10 (322) (2010): 31–32.

⁴³ Por. św. Grzegorz Wielki, *Homilie na Ewangelie*, 278–279.

⁴⁴ Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. przed dolną bazyliką św. Franciszka w Asyżu [17.06.2007],” 30.

⁴⁵ Benedykt XVI, „Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską [16.03.2007],” *L’Osservatore Romano* (wyd. pol.) 28, no. 6 (294) (2007): 30.

zostaje dopełnione przez przyjęcie do wspólnoty, jak to uczynił Ananiasz względem św. Pawła (por. Dz 9, 10–19)⁴⁶.

ZAKOŃCZENIE

Papież Benedykt XVI podczas swego pontyfikatu, trwającego od 19 kwietnia 2005 r. do 28 lutego 2013 r., wygłosił wiele homilii, przemówień, aby nie tylko pouczyć wiernych, ale również ukazać piękno i głębię wiary chrześcijańskiej. Przykładem jest jego przepowiadanie, w którym zwracał między innymi uwagę na grzech, pokutę, sakrament pokuty i pojednania. Przedstawiając te kwestie często odwoływał się do różnych obrazów biblijnych, które miały uwypuklić prezentowane prawdy wiary. Istotnym jednak było ukazywanie na podstawie tych obrazów sedna nauki Chrystusa.

W przepowiadaniu papież Benedykt XVI ukazując znaczenie grzechu powoływał się na klasyczny obraz grzechu pierwszych rodziców w Raju. Według papieża nie można rozważać grzechu Adama bez odniesienia do usprawiedliwienia w Chrystusie. Dlatego też, zgodnie z tradycją Kościoła, papież ukazuje związek pomiędzy drzewem rajskim a krzyżem Chrystusa. Zewnętrzne wydarzenie nieposłuszeństwa należy także łączyć z prawdziwym miejscem powstawania zła, jakim jest serce człowieka. Zapowiedź odkupienia i tajemnicy miłosierdzia Papież widzi w zapowiedzi wydarzenia Krzyża w wodach Jordanu podczas Chrztu Jezusa oraz w obrazie burzy na morzu. Jego zdaniem płynie stąd nauka, że tylko Jezus może powstrzymać zło. Ten grzech musi być jednocześnie uznany w swoim sumieniu, dlatego Benedykt XVI odwoływał się do postawy Dawida po grzechu z Batszebą, jawnogrzesznicy, którą przyprowadzono do stóp Jezusa, czy grzesznej niewiasty, która w domu faryzeusza obmyła stopy Jezusa. Obmycie nóg Piotrowi w czasie Ostatniej Wieczerzy papież odnosi do sakramentu pokuty, aby człowiek mógł mieć udział w uczcie Chrystusa – Eucharystii. Przekazany dar odpuszczania grzechów, przez Chrystu-

⁴⁶ Por. Justin Taylor, „Dzieje Apostolskie,” w *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, red. William R. Farmer (Warszawa: Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, 2001), 1376.

sa zmartwychwstałego, jest szansą, aby nieurodzajny figowiec wydał swój owoc, co szczególnie obrazuje nawrócenie św. Pawła.

Przedłożony w opracowaniu jeden z aspektów nauczania papieża Benedykta XVI pozwoli, aby z poszczególnych tematów nauczania papieskiego stworzyć mozaikę myśli teologicznej jednego z największych współczesnych teologów. Poznawanie bowiem nauczania Benedykta XVI umożliwi także odkrywanie misterium wiary i jej piękna.

BIBLIOGRAFIA:

- Augustyn św. *Homilie na Ewangelie i Pierwszy List Św. Jana*. Część pierwsza, Pisma Starożytności chrześcijańskich Pisarzy, t. 15. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1977.
- Benedykt XVI. „Homilia w uroczystość Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny [8.12.2005].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 27, no. 2 (280) (2006): 42–44.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową [21.02.2007].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 28, no. 4 (292) (2007): 44–45.
- Benedykt XVI. „Homilia wygłoszona podczas Mszy św. w parafii św. Felicyty i jej Synów Męczenników [25.03.2007].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 28, no. 5 (293) (2007): 47–49.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. przed dolną bazyliką św. Franciszka w Asyżu [17.06.2007].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 28, no. 7–8 (295) (2007): 29–31.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas liturgii pokutnej dla młodzieży rzymskiej [13.03.2008].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 29, no. 4 (302) (2008): 15–17.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. Wieczery Pańskiej [20.03.2008].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 29, no. 5 (303) (2008): 8–10.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. w uroczystość Zesłania Ducha Świętego [11.05.2008].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 29, no. 6 (304) (2008): 46–48.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. w Niedzielę Chrztu Pańskiego [11.01.2009].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 30, no. 9 (311) (2009): 20–21.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. przed kościołem pw. św. Ojca Pio w San Giovanni Rotondo [21.06.2009].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 30, no. 10 (317) (2009): 12–14.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową [17.02.2010].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 31, no. 5 (322) (2010): 22–24.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. w parafii św. Jana od Krzyża w Rzymie [7.03.2010].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 31, no. 10 (322) (2010): 31–33.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. koncelebrowanej z członkami Papieskiej Komisji Biblijnej [15.04.2010].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 31, no. 6 (323) (2010): 40–41.

- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. w kościele świętego Krzyża w Nikozji na Cyprze [5.06.2010].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 31, no. 8–9 (325) (2010): 14–16.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. w uroczystość świętych Apostołów Piotra i Pawła [29.06.2010].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 31, no. 8–9 (325) (2010): 44–46.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową [22.02.2012].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 33, no. 4 (342) (2012): 30–31.
- Benedykt XVI. „Katecheza podczas audiencji generalnej [21.02.2007].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 28, no. 4 (292) (2007): 43–44.
- Benedykt XVI. „Katecheza podczas audiencji generalnej [3.12.2009].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 30, no. 2 (310) (2009): 48–49.
- Benedykt XVI. „Orędzie na Wielki Post 2010 r. [30.10.2009].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 31, no. 3–4 (321) (2010): 4–5.
- Benedykt XVI. „Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską [16.03.2007].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 28, no. 6 (294) (2007): 29–30.
- Benedykt XVI. „Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską [7.03.2008].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 29, no. 4 (302) (2008): 34–35.
- Benedykt XVI. „Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską [9.03.2012].” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 33, no. 5 (343) (2012): 47–48.
- Boadt, Lawrence. „Księga Rodzaju.” W *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, redaktor William R. Farmer, 283–330. Warszawa: Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, 2001.
- Casel, Odo. *Mysterium des Kreuzes*. Paderborn: Verlag Bonifacius-Druckerei, 1954.
- Glombik, Konrad. „Wokół niektórych współczesnych nieporozumień związanych z teologią i praktyką sakramentu pokuty i pojednania.” *Liturgia Sacra* 18, no. 1 (2012): 31–49. <http://liturgiasacra.uni.opole.pl/index.php/artykuly/item/wokol-niektorych-wspolczesnych-nieporozumien-zwiazanych-z-teologia-i-praktyka-sakramentu-pokuty-i-pojednania>.
- Głowa, Władysław. „Konieczność pokuty i wychowanie do niej.” *Liturgia Sacra* 1–2 (1996): 59–70.
- Grzegorz Wielki św. *Homilie na Ewangelie*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Viator, 1998.
- Howard, Virgil, Peabody, David B. „Ewangelia według św. Marka.” W *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, redaktor William R. Farmer, 1210–1238. Warszawa: Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, 2001.
- Katechizm Kościoła katolickiego*. Poznań: Pallottinum, 2002.
- Konecki, Krzysztof. „Pokuta wielkopostna w Konstytucji o Liturgii.” W *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania*, redakcja Erwin Mateja, Rudolf Pierskała, 225–232. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2009.

- Krakowiak, Czesław. „Posługa (ministerium) Kościoła w liturgii sakramentu pokuty i pojednania.” *Liturgia Sacra* 12, no. 2 (2006): 245–254.
- Matwiejuk, Kazimierz. „Sakrament pokuty wielkanocnym darem Chrystusa.” W *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania*, redakcja Erwin Mateja, Rudolf Pierskała, 233–243. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2009.
- Meßner, Reinhard. „Feiern der Umkehr und Versöhnung.” W *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft*, redakcja Hans Bernhard Meyer, cz. 7/2, 9–240. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 1992.
- Okure, Teresa. „Ewangelia według św. Jana.” W *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, redaktor William R. Farmer, 1300–1359. Warszawa: Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, 2001.
- Petryk, Piotr. „Formacyjny walor pokuty.” *Roczniki Teologiczne* 54, z. 8 (2007): 257–271.
- Rojewski, Andrzej. „Dlaczego sakramentalne pojednanie?” W *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania*, redakcja Erwin Mateja, Rudolf Pierskała, 245–258. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2009.
- Rubinkiewicz, Ryszard. „Grzech pierworodny. I. Podstawy biblijne. 1. Nowy Testament.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, redakcja Jan Walkusz, kol. 282–284. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993.
- Schenk, Waclaw. *Liturgia sakramentów świętych*, cz. 2. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1964.
- Taylor, Justin. „Dzieje Apostolskie.” W *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, redaktor William R. Farmer, 1362–1397. Warszawa: Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, 2001.
- Witczyk, Henryk. „Nawrócenie. I. W Biblii.” W *Encyklopedia katolicka*, t. 13, redakcja Edward Gigilewicz, kol. 852–854. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2009.
- Ziaja, Krystian. „Jezus nie odtrąca grzesznicy (Łk 7, 36–50).” W *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania*, redakcja Erwin Mateja, Rudolf Pierskała, 217–223. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2009.